

Գուրգեն Մելիքյան
բ.գ.թ., պրոֆեսոր
Ալեքսանդր Մաֆարյան
պ.գ.թ., պրոֆեսոր

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԳՈՐԴԼԵՎՍԿԻՆ՝ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ռուսական ու խորհրդային արևելագիտության ամենանշանավոր դեմքերից մեկը՝ ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս Վ. Ա. Գորդլևսկին (1876-1956թթ.), ում թե՛ իր, թե՛ մեր ժամանակակից առաջատար արևելագետներն արդարացիորեն անվանում են «օսմանագետ-թուրքագետների մոսկովյան դպրոցի հիմնադիր»²⁶², տարբեր տարիների հրապարակումներում լայնորեն անդրադարձել է թյուրքագիտության և հայագիտության հատման ահռելի տիրույթի տարաբնույթ հիմնահարցերին:

Վլադիմիր Գորդլևսկին 1899թ. ավարտել է Մոսկվայի Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտը²⁶³, 1904թ.՝ նաև Մոսկվայի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը: Երկար տարիներ (1907-1948թթ.) նա թուրքերեն ու թուրք գրականության պատմություն է դասավանդել Լազարյան ինստիտուտում, որը հետագայում վերակազմավորվել է նախ որպես Հայկական ինստիտուտ (1919թ.), այնուհետև որպես Առաջավորասիական ինստիտուտ, ապա՝ Կենդանի արևելյան լեզուների կենտրոնական ինստիտուտ (1920թ.) և, վերջապես, Մոսկվայի արևելյան լեզուների ինստիտուտ: Վ. Ա. Գորդլևսկին ղեկավարել է նաև նախկին ԽՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Մերձավոր Արևելքի երկրների լեզվի ու գրականության սեկտորը²⁶⁴: Ի մի բերելով ճանաչված արևելագետի կյանքի օրոք հրատարակված ու նաև անտիպ, բայց բացառիկ հետաքրքրություն ներկայացնող ուսումնասիրությունները, նախկին ԽՍՀՄ ԳԱ կողմից ստեղծված խմբագրական հանձնախումբը 1960-ական թթ. հրատարակել է Վ. Գորդլևսկու «Ընտիր երկերը»՝ չորս ծավալուն հատորով²⁶⁵:

Հայ արևելագետներին համար այսօր էլ, կարծում ենք, կարող է բացառիկ հետաքրքրություն ներկայացնել թյուրքագետ և օսմանագետ Վ. Ա. Գորդլևսկու՝ հայագիտական պրոբլեմատիկային նվիրված անդրադարձների ողջ համալիրը, մասնավորապես Օսմանյան կայսրության ազգային ու կրոնական փոքրամասնությունների հիմնահարցերի մասին հրապարակումներն ու գրառումները, որոնք, հիրավի, ուրույն բացահայտումների ու մտորումների նյութ են պարունակում

²⁶² Տե՛ս Օրեշկովա Ս. Փ., Некоторые размышления о развитии тюркологии и османистики. - Turcica et Ottomanica: Сборник статей в честь 70-летия М. С. Мейера, Москва, 2006, стр. 27:

²⁶³ Հայկական աղբյուրներում ավանդաբար կոչվել է «Մոսկվայի Լազարյան ճեմարան»: Մանրամասն տե՛ս Իգնատյան Ա. Հ., Լազարյան ճեմարան, Երևան, 1969, Բազիլյանց Ա. Պ., Էջեր Լազարյանների դիվանից (ակնարկներ), Թարգմ.՝ Դիլոյան Վ. Ա., իմր.՝ Մարտիրոսյան Հ. Հ., Երևան, 1986, էջ 34-87, Մաֆարյան Ա., Հայ գրահրատարակչական գործը Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1988, N 3 (122), էջ 224-229, Меликян Г. В., Хромов А. Л., История преподавания персидского языка в Лазаревском институте восточных языков, «Вестник ЕГУ», N1 1989 г., стр. 188-197:

²⁶⁴ Վլադիմիր Գորդլևսկու կյանքի ու գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Бертельс Е. Э., В. А. Гордлевский, в кн.- Академику В. А. Гордлевскому к его 75-летию, Москва, 1953, его же, В. А. Гордлевский, - "Краткие сообщения Института востоковедения", Москва, 1956, № 22:

²⁶⁵ Տե՛ս Վ. А. Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. I (Исторические работы), Москва, 1960, т. II (Язык и литература), Москва, 1961, т. III (История и культура), Москва, 1962, т. IV (Этнография, история востоковедения, рецензии), Москва, 1968.

արևելագիտության պատմության հետագա ուսումնասիրողների համար²⁶⁶: Միաժամանակ, ինչպես արդեն առիթ ունեցել ենք նշել²⁶⁷, ակնհայտ է, որ Վլադիմիր Գորդլևսկու մի շարք գնահատականներ բացարձակապես ընդունելի չեն, քանզի պարտադրված են եղել նախ ցարիզմի արտաքին քաղաքականության հրամայականներով²⁶⁸, իսկ այնուհետև՝ ստալինյան բռնատիրության դարաշրջանի կաղապարներով: Օրինակ, հիշելով թուրք գրող, լրագրող ու պատմաբան Ահմեթ Ռեֆիք Ալթընայի (1880-1937թթ.) «Երկու կոմիտե-երկու կոտորած» («İki komite-iki katil») գրքույկի մասին, Վ. Ա. Գորդլևսկին գրել է, որ նրանում հեղինակը «խիստ դատապարտել է իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ հայ ժողովրդի ճակատագրի հետ անխղճաբար խաղացող երիտթուրքերի ու դաշնակների քաղաքականությունը»²⁶⁹: Ակնհայտ է, որ Վ. Ա. Գորդլևսկու վերոհիշյալ հրապարակման մեջ, ինչպես նաև տասնամյակներ շարունակ խորհրդային (ըստ էության՝ պրոթուրքական ռևերանսներ ենթադրող և անպայման ընդգծված հակադաշնակցական ուղղվածությամբ) պատմաբանների հեղինակած բազմաթիվ մենագրություններում, դասագրքերում ու բնականաբար նաև հանրագիտարանային հոդվածներում արտացոլվել են թուրք պատմագրության ու հրապարակախոսության մեջ համառ հետևողականությամբ շեփորվող «հայ կոմիտեականների գործունեության», «փոխադարձ ջարդերի», Հայաստանի առաջին Հանրապետության իշխանությունների և Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության՝ «իմպերիալիստական ուժերի հետ համագործակցության» կամ «ավանտյուրիստական քաղաքականության» մասին միանգամայն սին, բայց խիստ վտանգավոր պնդումները, որոնք հեռահար կերպով նպատակաուղղվել են հանցագործություն կատարողի և զոհի միջև հավասարության նշան դնելուն և այդպիսով Հայոց ցեղասպանության ժխտողականությունը սատարելուն: Հարկ է նշել նաև, որ նմանատիպ ու շատ ավելի գոեհիկ պնդումները և որակումները, փաստորեն, գերիշխող են եղել նաև ստալինյան շրջանի խորհրդահայ պատմագրության մեջ²⁷⁰:

Դեռևս խորհրդային տարիներին, ճեղքելով պանթյուրքիզմի նկատմամբ միանշանակ մերժողական, իսկ թուրքիզմի նկատմամբ «ներողամիտ» խորհրդային պատմագրության ամբողջատիրական կաղապարները, Հր. Ռ. Միմոնյանը գրել է. «Թուրքիզմն ուղղված չէր ո՛չ Եվրոպայի, և ո՛չ էլ Ռուսաստանի դեմ... Թուրքիզմը

²⁶⁶ Տե՛ս նաև Սաֆարյան Ալ., Մելքոնյան Ռ., Ակադեմիկոս Վ. Գորդլևսկին՝ օսմանյան կայսրությունում բռնի իսլամացման մասին, «Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ» (խմբ.՝ Ռ. Ա. Սաֆրաստյան), հ. VI, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, 2009, էջ 298-304: Վ. Ա. Գորդլևսկու՝ հայկական կոտորածների մասին 1917 թ. գրած «Հայերը և պատերազմը» հոդվածը տե՛ս Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III, стр. 128-130, ինչպես նաև Геноцид армян в Османской империи, Сборник документов и материалов (под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна), Издательство АН Армянской ССР, Ереван, 1966, стр. 450-451, 516:

²⁶⁷ Մասնավորապես տե՛ս Սաֆարյան Ալ., Զիյա Գյոքալփը և «Թյուրքականության հիմունքները» (Պատ. խմբ.՝ Ա. Հ. Միմոնյան, Ռ. Ա. Սաֆրաստյան), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 19-20, 24-25:

²⁶⁸ Տարակուսանք է հարուցում մասնավորապես Վ. Գորդլևսկու՝ հետևյալ գրքի մասին միանշանակ բացասական գրախոսականը. Dr. V. Totomjanz und E. Toptschian. Die social – ökonomische Türkei, Berlin, 1901, (124 էջ), Տե՛ս Гордлевский В. А., Собрание сочинений, т. IV, стр 506-507: Հատկանշական է, որ հիշյալ գրախոսականի ծայրահեղ քննադատական դրույթները հետագայում բազմիցս հերքվել են հենց գրախոսի կողմից:

²⁶⁹ Гордлевский В. А., Собрание сочинений, т. IV, стр 463:

²⁷⁰ Մանրամասն տե՛ս Սարուխանյան Ն., Մեծ եղեռնի լուսաբանումը խորհրդահայ պատմագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1995, թիվ 2, էջ 42, Սարինյան Ս., Հայ գաղափարաբանություն (Պատմաբնական տեսություն), Երևան, 1998, էջ 121, Զոհրաբյան Է. Դ., Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը խորհրդահայ պատմագրության մեջ,- Հայոց Մեծ եղեռն 90, հոդվածների ժողովածու (Պատ. խմբ.՝ Ա. Հ. Միմոնյան), Երևան, 2005, էջ 102-105:

մահացու էր քրիստոնյա հայության համար, քանզի թուրքիզմի իդեալը լիակատար թուրքացումն էր Անատոլիայի, որի մեջ «Արևելյան Անատոլիա» անվան տակ մտցված էր նաև Արևմտյան Հայաստանը:

Պանթուրքիզմը երկու սուր ծայր ուներ: Դրանցից առաջինն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ, որի կազմում էր թուրքալեզու ժողովուրդների բացարձակ մեծամասնությունը: Մյուս սուր ծայրով այն ուղղվեց թուրանական «միասնական ժողովրդի» մեջ ընկած հայ ժողովրդի՝ իբրև խոչընդոտի դեմ՝ ինչպես բուն Թուրքիայում, այնպես էլ Կովկասում»²⁷¹:

Միաժամանակ ակադեմիկոս Հրաչիկ Միմոնյանն իրավացիորեն ընդգծում էր խորհրդային որոշ պատմաբանների աշխատություններում արհեստականորեն սքողվող այն, թվում է, անվիճելի իրողությունը, որ «թուրքիզմը, կազմելով պանթուրքիզմի միջուկը, վերջին հաշվով սրա հետ մի ամբողջություն է կազմում: Պանթուրքիզմը բարձրանում է թուրքիզմի ուսերին կամ, կարելի է ասել՝ վերջինս վերածվում է պանթուրքիզմի: Եթե թուրքիզմն Օսմանյան կայսրությունը, հատկապես «բուն Թուրքիան» ազգային տեսակետից «միատարր» դարձնելու ծրագիր էր, ապա պանթուրքիզմը գերաճում է թուրքիզմից, ընդլայնում գործունեության դաշտը, տարածվում Թուրքիայի սահմաններից դուրս՝ իր ոլորտի մեջ առնելով ուրիշ երկրներ ու ժողովուրդներ»²⁷² :

Իհարկե, նույնիսկ խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների պարտադրանքով կադապարված և թուրքիզմի նկատմամբ ավանդաբար «ներողամիտ» վերաբերմունք դրսևորող նախկին Խորհրդային Միության հետազոտողների աշխատություններում չէր կարող չարձանագրվել նախ Օսմանյան կայսրությունում, այնուհետև Թուրքիայի Հանրապետությունում ազգային փոքրամասնությունների՝ պետականորեն իրագործված ունեզրկման (ըստ էության՝ պետական քաղաքականություն դարձած բացեիբաց թալանի), առևտրի և արդյունաբերության ոլորտներում թուրք ազգային ձեռներեցության՝ օտարերկրացիներին և հատկապես ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներին պատկանող սեփականության վրա «նախապես հենվելու»²⁷³ անվիճելի իրողությունը: «Դասակարգային մոտեցում» դրսևորող ակադեմիկոս Վ. Ա. Գորդլևսկին ևս, անդրադառնալով «Թուրքական օջախ» ազգայնամոլական կազմակերպության գործունեությանը, փաստում էր, որ այն «բարձրացնում է նաև տնտեսական հարց. ազատագրել երկիրը օտարերկրյա շահագործումից և ստեղծել ազգային կապիտալիզմ՝ նաև տեղական քրիստոնեական (հայկական-հունական) բուրժուական խավի ոչնչացման ճանապարհով»²⁷⁴ (ընդգծումը մերն է- Գ.Մ., Ա. Ս.):

²⁷¹ Միմոնյան Հր., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986, էջ 287:

²⁷² Նույն տեղում, էջ 243:

²⁷³ Մանրամասն տե՛ս Երեմև Ժ. Ե., На стыке Азии и Европы (очерки о Турции и турках), Москва, 1980, стр. 124, Киреев К. Г., История этатизма в Турции, Москва, 1991, стр. 154, տե՛ս և հմմտ. նաև Հովհաննիսյան Ա., Ցեղասպանության ժխտումը և էթիկան (թուրքական ազգային պետության կազմավորման որոշ հարցերի լույսի ներքո), Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ (խմբ. Ռ. Սաֆրասյանի), IV, Երևան, 2006, էջ 124-129, Nevzat O., Emvâl-i Metrûke Olayı, Osmanlı'da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi, Belge Yayınları: 634 (Türkiye İncelemeleri Dizisi), İstanbul, 2010, Мелконян Р. О., Погосян Н. А., О некоторых особенностях налоговой политики Турции по отношению к национальным меньшинствам, «Alma mater» Вестник высшей школы, N 7, Москва, 2012, стр. 73-77:

²⁷⁴ Гордлевский В. А., Идеология Новой Турции- Избранные сочинения, т. III (История и культура), Москва, 1962, стр. 500, տե՛ս և հմմտ. նաև Սաֆարյան Ա., «Տնտեսական թուրքականությունը», Հոստիզմի քաղաքականությունը Թուրքիայում և տնտեսության «թուրքացումը» (Պատ. խմբ.՝ Ա. Հ. Միմոնյան, Ռ. Ա. Սաֆրասյան), Երևան, 2012, էջ 21-38:

Հայաստանյան ընթերցողին վաղուց ծանոթ է Վ. Ա. Գորդլևսկու «Հայերը և պատերազմը» հոդվածը²⁷⁵, որտեղ հեղինակը մասնավորապես վկայել է. «Դարերով թուրքահայերի վրա էր ծանրացել ստրկության և քուրդ կալվածատեր-հողատերերից ճորտական կախվածության լուծը: Դարերով հայերը տառապում էին թուրքական իշխանությունների ծաղրուծանակից ու կամայականությունից: /Մեկ անգամ չէ, որ հողը կարմիր էր ներկվել հայերի արյամբ, սակայն պատերազմը վիթխարի թափ հաղորդեց կոտորածին, ասես մարդու վրայից սրբվել էր զսպածածկույթը և, արհամարհելով աստվածային ու մարդկային օրենքները, մարդն ազատ էր արձակել իր հոգու խորքում թաքնված գազանին: Կրքերը սանձազերծվել էին ամբողջ թափով: /Կոտորածի ժամանակ թուրքերից ետ չէր մնում նաև նրանց քաղաքական բարեկամը՝ գերմանական իմպերիալիզմը: Օրինակ, Մուշում, որբանոցի գերմանուհի տնօրենուհին, իշխանություններին էր հանձնում հայերին, որոնք պարզամտորեն նրանից, իբրև քրիստոնյայից, պաշտպանություն էին հայցում: / Տարակուսում եմ՝ տակտիկական հնարք էր դա, թե գուցե անկեղծ համոզմունք, սակայն Բիթլիսի թուրք բնակչությունը կոտորածների համար մեղադրում էր Գերմանիային. իբր նա է հրահրել կառավարությանը: Գերմանիան իբր իմացել է, որ Թուրքիա ուղարկված զենքը հայերը Ռուսաստան են փոխադրում և պահանջել է, որպեսզի կառավարությունը պատժի հայերին: / Այս բառերից զգացվում է կարծես թե ոչ իմաստագուրկ այն բացատրությունը, թե հայերը պատիժ են կրում Ռուսաստանի հանդեպ ունեցած համակրանքի պատճառով: Դա սպանդանոց էր, ժողովրդի անօրինակ բնաջնջում (ընդգծումը մերն է - Գ.Մ., Ա.Ս.) Կոտորածը՝ կոտորած, պատերազմը՝ պատերազմ, և հայերին վերցնում են զինվորական ծառայության, բայց, ինչպես հայտնի է, առաջավոր դիրքեր չեն ուղարկում, այլ թողնում են թիկունքում աշխատելու: Երբեմն հայեր են հանդիպում նաև զորամասերում: Մի անգամ մեր կողմը մի հայ էր փախել, որը պատերազմից առաջ ապրում էր Ռուսաստանում: Նա պատմում էր, որ հայերն իրենց կյանքը փրկելու նպատակով երբեմն զորակոչվելիս իսլամ էին ընդունում կամ, ավելի ճիշտ, բռնությամբ մահմեդականացվում էին: Երբ անվանակոչի ժամանակ այդպիսի մի նորահավատ մահմեդական քրիստոնեական անունն է ասում, ապա անհապաղ գնդակահարվում է ... / Եվ այսպես անվերջ ու անվերջ գազանություն, կոտորած, հարստահարում, գնդակահարություն: Թուրքիայում ապրող հայերի միայն ոչ մի մեծ հատվածի է հաջողվում փրկվել...»²⁷⁶

1930թ. առաջին անգամ հրատարակվել է Վլադիմիր Գորդլևսկու «Օսմաներեն «ուզան» բառի ծագումը» հոդվածը²⁷⁷, որը հեղինակային հետագա լրացումներով ու խմբագրական ուղղորդված ծանոթագրություններով վերահրատարակվել է ականավոր

²⁷⁵ Հոդվածը «Թուրքիայի հայերի կյանքից» («Из жизни армян в Турции») վերնագրով առաջին անգամ տպագրվել է «Русские ведомости» (Մ., 1917, N 133), հեղինակի կողմից վերամշակվել ու վերահրատարակվել է. Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 128-130: Հիշյալ հոդվածից մի ծավալուն հատված գետնդրվել է ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի աշխատասիրությամբ հրատարակված «Հայերի գենոցիդը Օսմանյան կայսրության մեջ» հիմնարար ժողովածուի մեջ: Տե՛ս Գеноцид армян в Османской империи (сборник документов и материалов под ред. проф. М. Г. Нерсисяна), Ереван, 1966, стр. 450-451:

²⁷⁶ Վլադիմիր Գորդլևսկի, Հայերը և պատերազմը, - Սև գիրք: Նշանավոր օտարերկրացիները թուրքական ոճիրների և Հայոց ցեղասպանության մասին (Գիրքը հրատարակության է պատրաստել Ալբերտ Բոտյանը, խմբ.՝ Պետրոս Հովհաննիսյան), Երևան, 2011, էջ 519-521:

²⁷⁷ Տե՛ս «Ученые записки Института народов Востока», т. 1, Москва, 1930, стр. 229-331:

արևելագետի «Ընտիր երկերում»²⁷⁸: Հիշյալ հոդվածում հեղինակը բանավիճում է թուրքական, թերևս, ամենանշանավոր օսմանագետի՝ Մեհմեդ Ֆուադ Քյոփրյուլյուի²⁷⁹ հետ՝ վերջինիս մի էտյուդի²⁸⁰ առիթով (հիշարժան է նաև, որ այդ էտյուդը տպագրվել էր որպես Արշակ Չոպանյանի՝ դեռևս անցյալ դարասկզբին տպագրված գրքին²⁸¹ յուրօրինակ մի արձագանք):

Վ. Ա. Գորդլևսկու կողմից որպես «միտումնավոր, բայց փաստական նյութով հարուստ» հրապարակում²⁸² բնութագրված իր վերոհիշյալ էտյուդում Մեհմեդ Ֆուադ Քյոփրյուլյուն փորձել էր ապացուցել, որ հայերը ժողովրդական երգիչ-աշուղների ինստիտուտը փոխառել են թուրքերից: Մինչդեռ, ինչպես իրավացիորեն նշում է Վլադիմիր Գորդլևսկին, «Հայաստանի պատմությունից ոչ մեծ տեղեկանքը հանգեցնում է հակառակ եզրակացության»²⁸³: Վերլուծելով փոքրասիական տարածքում հայերի ու թուրքերի դարավոր համակեցության և դրա հենքի վրա ձևավորված մշակութային փոխգործակցության հարցերը՝ ակնավոր ռուս արևելագետը զարմանքով արձանագրել է, որ «Քյոփրյուլյուզադեն չի կասկածում, որ «ուզան» (وزان) գիտաբանը, որը թափանցել է նաև այսպես կոչված Իբն Բիբիի ժամանակագրությունը²⁸⁴, և Քորքուդ Դեդեի²⁸⁵ մասին

²⁷⁸ Ст'у Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III (История и культура), Москва, 1962, стр. 264-265:

²⁷⁹ Köprülü Mehmet Fuat, 1890-1966, - գրող, գրականագետ, պատմաբան ու քաղաքական գործիչ: Եղել է Ստամբուլի համալսարանի գրականության ֆակուլտետի պրոֆեսոր (1913-1943) և դեկան: Ընտրվել է ԹԱՍԺ-ի պատգամավոր, Դեմոկրատական կուսակցության իշխանության տարիներին դարձել է Թուրքիայի Հանրապետության արտգործնախարար (1950-1957թթ.): Թյուրքականության նշանավոր գաղափարախոս Ջիյա Գյոքալփը իր «Թյուրքականության հիմունքները» գրքում Մեհմեդ Ֆուադ Քյոփրյուլյուի անվան հետ է կապում բուն Թուրքիայում ակադեմիական թուրքագիտության կայացման և եվրոպական ճանաչում ստանալու ֆենոմենը: Ст'у Gökalp Z., Türkçülüğün Esasları, Dördüncü basılış, İstanbul, 1961, s. 11: Հունգարական խիստ թուրքամետ արևելագետ, պրոֆ. Լ. Ռաշոնյին հենց Մեհմեդ Ֆուադ Քյոփրյուլյուին է անվանում «թուրքական անցյալի ամենահիմնարար հետազոտող»: Ст'у Prof. Dr. La szló Ra'sonyi, Tarihte Türklük, Üçüncü Baskı, Ankara, 1993, s. 259: Ст'у և ևս մտ. նաև Սաֆարյան Ալ., Ջիյա Գյոքալփը և «Թյուրքականության հիմունքները», էջ 12-16, 142, 148: Մեհմեդ Ֆուադ Քյոփրյուլյուին՝ Վ. Ա. Գորդլևսկու այլ անդրադարձներից տե՛ս Переходная пора Османской Литературы (По поводу книги Кёпрюлюзаде Мехмеда Фуада), - «Известия Общества обследования и изучения Азербайджана», Баку, 1926, № 2, стр. 10-31, արտատպված է նաև Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. II (Язык и литература), стр. 444-462:

²⁸⁰ Մեհմեդ Ֆուադ Քյոփրյուլյուի հիշյալ «էտյուդը» հետագայում լատինատառ վերահրատարակվել է՝ ընդգրկվելով հեղինակի գրականագիտական ուսումնասիրություններն ամփոփող հետևյալ գրքում. Prof. Dr. Fuad Köprülü, Edebiyat Araştırmaları (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VII. Seri – Sayı: 47, Makaleler Külliyyatı – I), Ankara, 1966, s. 239-269: Ст'у և ևս մտ. նաև նույն գրքում զետեղված “Ozan” հրապարակումը (էջ 131-144):

²⁸¹ Ст'у Tschobanian A., Les trouvères arméniens, Paris, 1906:

²⁸² Ст'у Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 264: Ст'у և ևս մտ. նաև Մեհմեդ Ֆուադ Քյոփրյուլյուի աշխատանքների մասին ռուսաստանյան երեք արևելագետ-ակադեմիկոսների հետևյալ հրապարակումը. Бартольд В., Ольденбург С., Крачковский И., Записка об ученых трудах Кёпрюлюзаде Фуад бея,- «Известия Российской Академии наук», т. XIX, сер. VI, Л., 1925, стр. 892-898:

²⁸³ Ст'у Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 264:

²⁸⁴ Ст'у և ևս մտ. նաև Из комментариев к староосманскому переводу хроники малоазийских Сельджукидов, так называемой хроники Ибн Биби

²⁸⁵ «Քորքուդ Աթա» կամ «Դեդե Քորքուդ» (Kitab-ı Dedem Korkut alâlısan-ı Taife-i Oğuzan) էպոսում պատմվում է ինչպես հույների, հայերի ու վրացիների, այնպես էլ գերբնական արարածների դեմ իսլամ ընդունած օղուզական ցեղերի վարած պատերազմների ու ներքին բախումների մասին:

երգերը հենց խոսում է հայ երգիչների՝ մուսուլմանների շրջանում տարածված լինելու մասին»²⁸⁶: Միաժամանակ Վ. Գորդլևսկին փաստում է, որ Միջին Ասիայում ժողովրդական երգչի համար դազախների (ինչպես և ուզբեկների) մոտ բացակայում է «ուզան» եզրը, և այն, կարծես թե անհայտ է նաև փոքրասիական թուրքերի ամենամերձավոր ազգակիցներին՝ թուրքմեններին, այսպիսով «ուզան» գիտաբանի կիրառության տարածաշրջանը սահմանափակված է Փոքր Ասիայով²⁸⁷: Այնուհետև ռուսաստանյան գիտնականը կասկածի տակ է վերցնում Մեհմեդ Ֆուադ Բյոփրյուլյուի՝ «ուզան» բառը յակուտերեն «ույուն», ավելի ճիշտ «ոյուն» բառին հանգեցնելու փորձը՝ պնդելով, որ ավելի բնական է ենթադրել, թե այստեղ արտացոլվել է Մովսես Խորենացու նկարագրած հին հայկական «գուսանը»²⁸⁸, քանզի գուսանները զարդարում էին դեռևս հայոց Արշակունի արքաների արքունիքը, իսկ հետագայում ծառայել են թե՛ Սելջուկներին, թե՛ օսմանյան բեյերին Անատոլիայում²⁸⁹: Վ. Գորդլևսկին ապա առաջ է քաշում նաև այն միանգամայն հիմնավոր վարկածը, որ ուշադիր քննությունը կբացահայտի քրիստոնեական-փոքրասիական (հայկական) պոեզիայի ազդեցությունը Քյոռոզլու մասին երգերում²⁹⁰: Ճանաչված ռուս արևելագետը հաստատում էր, որ Հայաստանը (Անդրկովկասը) նաև 20-րդ դարի սկզբին էր ներկայանում որպես այնպիսի «աշուղների հոգևոր կենտրոն, ովքեր հավասարապես հեշտ երգեր էին հորինում ինչպես հայերեն, այնպես էլ օսմաներեն (իմա՝ թուրքերեն - Գ. Մ., Ա. Ս.), այսինքն թե՛ քրիստոնյաների, թե՛ մուսուլմանների համար»²⁹¹: Ըստ Վ. Ա. Գորդլևսկու՝ «Գուսան»-«ուզան» բառը («պրոֆեսիոնալ երգիչ» իմաստով) հետագայում դուրս է մղվել հայերի և օսմանյան թուրքերի մոտ արաբերեն «عاشق» բառով՝ հայերենում վերածվելով «աշուղի», իսկ «ուզան» բառը, «դեգրադացվելով» նշանակում է միայն «շատախոս, դատարկախոս» (ռուս. բնագրում՝ «болтун») ²⁹²:

Թուրք գրականագետները կարևորում են Օրհան Շաիք Գյոքյայի (1973) ու Մուհարրեմ Էրզինի (1958-1963) աշխատասիրությամբ հրատարակությունները: Տե՛ս նաև Perteve Naili Boratav, Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği, Ankara 1946, Dr. Ali Berat Alptekin, Dede Korkut Hikâyeleri ile Halk Hikâyelerinin Münâsebetleri, Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. Şükrü Elçin'e Armağan), Yıl XXIXII-2-1991, Ankara, 1993, s. 22-23: Ռուս. Հրատ. տե՛ս Книга моего деда Коркута, Москва-Ленинград, 1962 (с критич. статьями В. В. Бартольда, А.Ю. Якубовского и В.М. Жирмунского): Հայաստանյան հեղինակների անդրադարձները տե՛ս Միրզոյան Հ. Ղ., Եդեռնի գաղափարական ակունքները, «Էջմիածին», նոյեմբեր, 2010, էջ 124-134, նույնի Էպոսը որպես սովյալ ժողովրդի ինքնության ուսումնասիրության աղբյուր (օղուզական էպոսի օրինակով), Հայոց ինքնության հարցեր /Երևանի պետական համալսարան, իմր.՝ Ս. Ա. Զաքարյան, - Երևան, 2012, էջ 22-35, ինչպես նաև Սաֆարյան Ալ., Զիյա Գյոքրավը և «Թուրքականության հիմունքները», էջ 138:

²⁸⁶ Տե՛ս Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 265:

²⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁸⁸ Վ. Գորդլևսկու մեկ այլ հրապարակում վկայում է այն մասին, որ հեղինակը քաջաձանթ էր հատկապես Մովսես Խորենացու մասին Լազարյան ինստիտուտի պրոֆեսոր Գ. Ա. Խալաթյանցի ուսումնասիրություններին: Տե՛ս Гордлевский В. А., Московское востоковедение после Октября, - Избранные сочинения, т. IV, (Этнография, история востоковедения, рецензии), стр. 337:

²⁸⁹ Տե՛ս Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 264:

²⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս և հմմտ. նաև Сафарян А. В., Согомоян А. С., Об эпосе “Героглы – Кероглы” и его армянских версиях, -Сюжет Героглы и литература Востока, (Материалы международной научной конференции), Дашогуз, 2009, стр 360-361 (նույնը՝ թուրքմեններեն՝ էջ 135, անգլերեն՝ էջ 247-248):

²⁹¹ Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 265:

²⁹² Տե՛ս նույն տեղում, հմմտ. նաև Радлов В. В., Опыт словаря тюркских наречий, т. 1, СПб., 1893, стлб. 1761. Հատկանշական է, որ միայն իր հոդվածի տողատակում է Վ. Գորդլևսկին հավելում, թե ինքը Կոնիայում է լսել «օզան» ձևը, որն էլ հենց «գուսան, աշուղ», «ժողովրդական երգիչ» կամ «բանաստեղծ» իմաստներով գործածվում է ժամանակակից գրական թուրքերենում: Տե՛ս և հմմտ.

Լազարյան ճեմարանի ավանդույթների կրող Վ. Ա. Գորդլևսկուն, բնականաբար, քաջածանոթ էին հատկապես Ռուսաստանի կայսրությունում լույս տեսած հայագիտական հրատարակությունները: Դեռևս 1914թ. տպագրված իր հոդվածներից մեկում²⁹³ հեղինակը հղում է կատարում «Էմինյան ազգագրական ժողովածուին» և արևմտահայ վաստակաշատ ազգագրագետ, բանահավաք ու հասարակական գործիչ Սարգիս Հայկունուն (Սարգիս Ղազարյանին, 1838-1908թթ.), ում աշխատանքները հայաստանյան իրականության մեջ համակողմանի ուսումնասիրվեցին և պատշաճ գնահատանքի արժանացան միայն տասնամյակներ անց՝ շնորհիվ բանասիրության դոկտոր Վերժինե Սվազյանի²⁹⁴:

Վ. Գորդլևսկին մշտապես հետաքրքրվում էր ռուսաստանցի հայ արևելագետների, մասնավորապես Հ. Ա. Օրբելու (1887-1961թթ.) աշխատանքներով: «Այնտեղ, ուր հնում ապրում էին հայերը» հոդվածում նա հիշում է, թե ինչպես առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Ռուսական հնագիտական ընկերությունը արշավախումբ էր ուղարկել Վան, և Հովսեփ Օրբելուն բախտ էր վիճակվել պեղել (1916թ.) այն պատը, որի վրա ուրարտական Սարդուրի Բ թագավորի արձանագրությունն էր²⁹⁵: «Փոքր Ասիայի Սելջուկների պետությունը» կոթողային մենագրությունում հեղինակը պաշտպանում է սելջուկյան դարաշրջանի արվեստի վրա տեղական (հայկական ու կովկասյան) մշակութային ազդեցության մասին Հ. Ա. Օրբելու տեսակետը²⁹⁶:

Օսմանյան իրականության ամենատարբեր կողմերով հետաքրքրվող ռուսաստանյան թուրքագետը սերտորեն շփվել է օսմանահպատակ ազգային ու կրոնական փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների, բնական է, նաև արևմտահայ գործիչների հետ՝ մշտապես կարևորելով վերջիններիս բացառիկ ավանդը կայսրության մշակութային կյանքում: «Նոր օսմանական գրականության ակնարկներ»²⁹⁷ նշանավոր

Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 265, Seyit Kemal Karaalioglu, Resimli Türk Edebiyatçılar Sözlüğü (Genişletilmiş İkinci Basım), İnkılâp ve Aka, İstanbul, 1982, s. 56, 629, Баскаков А. Н., Голубева Н. П., Кямилаева А. А., Любимов К. М., Салимзянова Ф. А., Юсипова Р. Р., Турецко-русский словарь, Москва, 1977, стр. 697: Տե՛ս և հմմտ. նաև Մալխասեանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, Հատոր առաջին, Երևան, 1944, էջ 198 և 470, Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Ա հատոր, Երևան, 1971, էջ 597-598 («Գուսան» բառահոդվածը): Հիմնահարցին հայ հեղինակների հետագա անդրադարձները տե՛ս Ամիրյան Խ., Թուրքալեզու հայ աշուղներ և Ս. Ֆ. Քեոփրյույուն, «Սովետական գրականություն», 1976, N 73, Թուրքալեզու հայ աշուղներ (Օսմանյան կայսրություն, XVI-XX դարեր), կազմող՝ Խ. Պ. Ամիրյան, Փարիզ, 1993: (Հիշյալ գրքի մասին բանասիրության թեկնածու Վ. Ա. Սաղայանի արժեքավոր գրախոսությունը տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», N 3(93), Երևան, 1997, էջ 193-199):

²⁹³ Из османской демонологии,- «Этнографическое обозрение», Москва, 1914, N1-2, стр. 1-45, արտատպված է նաև Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 299-325:

²⁹⁴ Տե՛ս Սվազյան Վ. Գ., Սարգիս Հայկունի (կյանքն ու գործունեությունը), - Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (նյութեր և ուսումնասիրություններ), 4, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1973, էջ 5-82: Ս. Հայկունու աշխատությունների մատենագիտությունը տե՛ս նույն տեղում, էջ 78-79:

²⁹⁵ Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 124.

²⁹⁶ Տե՛ս Гордлевский В. А., Государство Сельджукидов Малой Азии,- Избранные сочинения, т. I (Исторические работы), стр. 164, տե՛ս և հմմտ. նաև Орбели И. А., Проблема сельджукского искусства («III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии», М.-Л., 1929), стр. 150-154:

²⁹⁷ Очерки по новой османской литературе, Москва, 1912. արտատպված է նաև Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. II (Язык и литература), стр. 350-436:

աշխատության մեջ Վլադիմիր Գորդլևսկին գրում է. «Օսմանական (իմա՝ թուրքական- Գ. Մ., Ա. Ս.) ժողովրդական սովորույթների նշանակությունը, որքան էլ դա տարօրինակ է, ավելի պարզ է Օսմանյան կայսրության «այլազգիներին»²⁹⁸: Ադանա քաղաքում ես հանդիպել եմ հայ - գրավաճառ Անտուանին, որը զբաղված էր (1906թ.) Թուրքիայի ազգագրական ակնարկը կազմելով: Այս միտքը նրա մոտ ծագել էր՝ ֆրանսիական գրքեր կարդալու ազդեցությամբ...»²⁹⁹:

Հիշարժան է Վ. Գորդլևսկու բացառիկ ջերմ անդրադարձը Օսմանյան կայսրության հայազգի գրահրատարակիչներին ու գրավաճառներին, մասնավորապես Առաքելին (Թոզլյանին) և Միհրանին, ովքեր ականավոր ռուս մտավորականի վկայությամբ ավելի նվիրյալ-գրքասերներ ու «գրքի մարդ» էին, քան պարզապես գործարարներ³⁰⁰:

Նույնիսկ թուրքական ժողովրդական «Օրթա-օյունու» թատրոնին նվիրված իր էսյուդում Վ. Ա. Գորդլևսկին պարզապես չէր կարող չանդրադառնալ հայ թատերական գործիչներին՝ Վահրամ Փափազյանին, Աշրք Միմոնին, Մարտիրոս Մնակյանին³⁰¹: Կարծում ենք՝ ուշագրավ է հեղինակի հետևյալ վկայությունը. «Օրթա-օյունուում դերասանները սովորաբար թուրքեր էին. հազվադեպ... ընդգրկվում էին նաև հայեր, ավելի հազվադեպ՝ հույներ: Կանացի դերերում երբեմն հանդես էին գալիս հայուհիներ, ի դեպ, նրանց միայն հանդուրժում էին... Հանդիսատեսները նախընտրում էին կանացի դերերում տեսնել տղամարդ-թուրքի...»³⁰²:

Խորհրդային թուրքագետ-պատմաբան Եվգենի Լուդշուվեյտը, ում համապատասխան խմբագրական կոլեգիայի կողմից վստահվել էր գրել Վ. Գորդլևսկու աշխատությունների ընտրանու երրորդ հատորի ներածականը, հատուկ ընդգծել է. «Լինելով թուրք ժողովրդի անկեղծ բարեկամը՝ Վ. Ա. Գորդլևսկին միաժամանակ լռությամբ չի շրջանցում Թուրքիայի անցյալի սովերոտ կողմերը: Մասնավորապես, նա գրում է ազգային փոքրամասնությունների ճակատագրերի մասին, և հատկապես աշխատասեր ու բացառիկ օժտված հայ ժողովրդի մասին, որը խաղացել է այդքան կարևոր դեր Օսմանյան կայսրության տնտեսական ու մշակութային կյանքում... Գիտնականը, վերստեղծելով Հայաստանի անցյալի պատկերները... խորին հարգանքով է

²⁹⁸ Բնագրում՝ «инородцам»:

²⁹⁹ Гордлевский В. А., т. II (Язык и литература), стр. 409.

³⁰⁰ Տե՛ս Գորդլևսկիի հիշում էր, որ, երբ ինքը ընդունվել է Լազարյան ինստիտուտ, ուսուցումը տարվել է թուրքական դպրոցների համար նախատեսված և Առաքել Թոզլյանի հրատարակած դասագրքերով: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 165: Տե՛ս նաև Թուդլաճյան Բ. Մ., Հայկական տպագրությունը Օսմանյան կայսրությունում և հայերու նպաստը թուրքական տպագրական արվեստին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդներ, XII, Թուրքիա, Երևան, 1985, էջ 98-114:

³⁰¹ Տե՛ս Գորդլևսկիի հիշումները, տ. III (История и культура), стр. 52, 56. Հիշարժան են Հրաչյա Աճառյանի հետևյալ տողերը. «Օսմանցոց մեջ առաջին անգամ թատրոն մտցնողները հայերն էղան, մինչև այն ժամանակ նրանք հեյալ (ombre chinoise) միայն գիտեին (Հաջի Էյվաթի և Քարազյոզի խաղերը): Վարդույանը, Բենգյանը, Ռշտունին, Չափրաստյանը, Ֆասուլջյանը և Մնակյանը հիմնեցին Պոլսում Գետիգ-փաշայի, Վեզնեջիլերի և Քադիքյոյի օսմանյան թատրոնները: Դերասանները՝ գլխավորապես, իսկ դերասանուհիները՝ բացառապես հայ էին եղել, որովհետև թուրք կինը բեմ բարձրանալու իրավունք չուներ «Նամեհրամի» պատճառով...» Աճառյան Հ., Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ (խմբ.՝ Պ. Մ. Մուրադյան), Երևան, 1999, էջ 19-20: Տե՛ս նաև Ստեփանյան Հ., Հայերի դերը Օսմանյան կայսրության մշակութային կյանքում. - Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ (խմբ.՝ Ռ. Սաֆրաստյան), հ. 6, Երևան, 2009, էջ 240-244:

³⁰² Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 56.

խոսում նրա հին մշակույթի և մարդկության պատմության մեջ հայ ժողովրդի նշանակության մասին...»³⁰³:

Կարծում ենք՝ հիշարժան են ականավոր ռուս թուրքագետի բացառիկ ջերմ տողերը Մկրտիչ Խրիմյանի մասին՝ Վանին նվիրված էությունում³⁰⁴: Վ. Գորդլևսկին ռուս ընթերցողին պատմում է Վանում տպագրվող «Արծվի Վասպուրական» պարբերականի, Վարագավանքի, հետագայում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Խրիմյանի (1820-1907թթ.) ազգանվեր գործունեության տարբեր ոլորտների մասին՝ բացատրելով նաև, թե ինչու էին շնորհակալ հայերը նրան «Հայրիկ» պատվանվամբ մեծարում... Ռուս արևելագետը չի մոռանում նաև հիշեցնել, որ արդեն կաթողիկոս օժված Մկրտիչ Ա Խրիմյանը «կարողանում էր մեծ տակտ ցուցաբերել մուսուլմանների նկատմամբ, ինչ վկայում էր վիթխարի ներքին կուլտուրայի մասին»³⁰⁵:

«Հայկական թեմատիկային» անդրադառնալիս տասնամյակների ընթացքում անսասան մնաց Վլադիմիր Գորդլևսկու հավատամքը. «Հայերը հնագույն մշակույթ ունեցող ժողովուրդ են, բայց անհիշելի ժամանակներից նրանց ծաղկուն երկիրը ենթարկվել է նվաճողների մշտական ասպատակությունների, որոնք ավերել են այն...»³⁰⁶:

Հիրավի, Վ. Ա. Գորդլևսկու՝ վկայության արժեք ստացող բազմաթիվ աշխատություններում կենդանի հառնում են տեսարանները մի աշխարհի, որը պարզապես հնարավոր չէ պատկերացնել առանց հայկական ներկայության. և չնայած պետական-արտաքին քաղաքականությամբ ու տիրապետող գաղափարախոսությամբ պարտադրված կաղապարներին՝ ականավոր օսմանագետը և թուրքագետը երբևէ չէր էլ վարանում օգտագործել այդ աշխարհի իրական՝ «Հայաստան» («Արևմտյան Հայաստան»), «Հայկական լեռնաշխարհ» անվանումները՝ ի տարբերություն իր ստեղծած գիտական դպրոցը ներկայացնելուն հավակնող որոշ մերօրյա «հեղինակությունների»:

АКАДЕМИК В. А. ГОРДЛЕВСКИЙ – О ПРОБЛЕМАХ АРМЕНИСТИКИ

Гурген Меликян, Александр Сафарян

(резюме)

³⁰³ Лудшувейт Е., Вступительная статья, - В. А. Гордлевский, Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 5.

³⁰⁴ Առաջին անգամ տպագրվել է «Վանի պատմությունից» վերնագրով (Из истории Вана, - «Русские ведомости», Москва, 1915, N 111), արտատպվել է «Известия Кавказского отделения Русского географического общества» (т. XXII, вып. 2, Тифлис, 1915, стр. 234-238), վերամշակվել եւ հրատարակվել է նաև Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 133-134: Մանրամասն տե՛ս Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան. Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000:

³⁰⁵ Տե՛ս Գորդլևսկի В. А., Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 134:

³⁰⁶ Гордлевский В. А., Там, где в старину жили армяне,- Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 123. Հեղինակը սույն հոդվածի ձեռագրում հորդորել է ծանոթանալ նաև հետևյալ հրատարակություններին. «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам», Москва, 1898; X. Ф. В. Линч, Армения, т. II, гл. IV, IX, Тифлис, 1910: Ե. Լուդշուվեյտը, անդրադառնալով Վ. Գորդլևսկու՝ «այն ժամանակ գլխավորապես հայերով կամ հույներով բնակեցված քաղաքները» նկարագրող էություններին (Վան, Կարին-Էրզրում, Տրապիզոն, Խլաթ-Ախլաթ), ակնհայտ զգուշավորությամբ ընդգծում է, որ այդ աշխատանքները չափազանց հետաքրքիր են, «քանզի այժմ էլ պահպանել են իրենց թարմությունը և ճանաչողական նշանակությունը... Նրանք կարող են դասվել պատմական աշխարհագրության ստեղծագործությունների շարքը: Лудшувейт Е., Вступительная статья, - В. А. Гордлевский, Избранные сочинения, т. III (История и культура), стр. 5.

В публикациях и рукописях разных лет В. А. Гордлевского (1876-1956) – основоположника московской школы османистики и тюркологии, освещены проблемы национальных и религиозных меньшинств Османской империи и Турецкой Республики. В данной статье анализируются представляющие большую ценность для арменистики следующие работы крупнейшего представителя российского востоковедения: «Там, где в старину жили армяне», «Армяне и война» («Из жизни армян в Турции»), «Эрзурум», «Ван» («Из истории Вана»), «Очерки по новой османской литературе», «Происхождение османского слова «узан»», «Через книгу к человеку», «Орта-ойну», «Государство Сельджукидов Малой Азии».